

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 59, оп. 1, т. 3, стр. 2854.
19. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302.
20. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

Надійшла до редколегії 17.06.06

УДК 94(477+930:25)

Н.Ю. Громакова

Національна академія державної податкової служби України

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ «ТЕОРІЇ СХІДНИХ КРЕСІВ» У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано сутність «теорії східних кресів» як складової польської шляхетської ідеології кінця XVIII – першої половини XIX ст. та визначено специфіку її реалізації в Правобережній Україні на суспільно-політичному й етно-культурному рівнях.

Історія україно-польських взаємин вимірюється століттями. Упродовж усього періоду свого генезису й розвитку відносини між нами двома народами склалися на кількох рівнях – державницькому, суспільно-політичному, етно-культурному та релігійному. Необхідність комплексної наукової розробки проблематики польсько-українських стосунків в історичній ретроспективі, визначення їхнього ідейного підґрунтя, взаємовпливів, у тому числі й на регіональному рівні, зумовило актуальність дослідження сутності та специфіки реалізації шляхетської «кресової теорії» в Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає в комплексному аналізі сутності «кресової теорії», що становила основу ідейних засад шляхетських визвольних змагань наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., та специфіки її реалізації на Правобережжі.

© Н. Ю. Громакова, 2006

Розв'язання даної проблеми започатковано в дослідженнях польських істориків М. Котера, Р. Вапінського, Т. Лепковського, М. Яніон і М. Жмігродської, а також представників західної історіографії Д. Бовуа, Н. Девіса, П. Магочи та ін. І якщо польські історіографи студіювали, у першу чергу, теоретичні аспекти «кресової теорії», дослідження Д. Бовуа присвячено саме реалізації цієї теорії на непольських теренах колишньої Речі Посполитої. Разом з тим наразі залишається недостатньо вивченою специфіка реалізації «теорії кресів» на Правобережжі після поділів Речі Посполитої, її впливу на формування нової модерної польської нації в умовах бездержавності.

Відповідно в процесі дослідження були поставлені завдання:

– з'ясувати сутність та зміст, особливості генезису шляхетської «кресової теорії»;

– визначити специфіку її реалізації в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Польсько-українські стосунки в історичній ретроспективі мали неоднозначний характер. З одного боку, вони позначені прагненням інкорпорувати й уніфікувати суспільно-політичну структуру Правобережної України та інших українських земель, поширити в них шляхетську демократію й католицизм. З іншого, польські урядові кола не могли не зважати на сепаратизм правобережної шляхти, який сформувався внаслідок історичної специфіки регіону, що в польському середовищі визнавався за східний форпост католицької цивілізації.

Східні креси завжди відігравали значну роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої. Поняття «*kresy*» з'являється в середині XIX ст. і пов'язується з творчою спадщиною В. Пола, що використовував його для визначення «існуючого відокремлено, своїм власним ритмом віддаленого пограниччя» [4, с. 17]. У сучасній польській історіографії термін «*kresy*» використовується як для визначення географічно-політичного становища певних територій, так і для розкриття їхньої політичної, соціальної, господарської, а над усе – культурної специфіки [4, с. 10]. Разом з тим відомий західний полоніст Д. Бовуа зазначає: «Словом *kresy* (дослівно *окраїни*) у польській публіцистиці прийнято називати або українські, білоруські та литовські землі, які в XVI–XVIII ст. входили до Речі Посполитої, або лише ті, що були під владою Польської держави в 1919 – 1939 рр.» [1, с. 125].

Кресова теорія безпосередньо віддзеркалює історію польської колонізації українських земель, починаючи з другої половини XVI ст. після укладення Люблінської унії 1569 р. Приєднання згідно з нею українських земель до складу Речі Посполитої створило нові умови для подальшого соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку Правобережної України. Регіон став об'єктом польської експансії, що мала

передусім господарсько-військовий та релігійно-культурний характер.

Визначальною рисою «кресовості» Правобережної України була віддаленість території від державного центру, її периферійність щодо осередків влади і шляхетської культури, значною мірою географічна недоступність тощо [4, с. 18]. Господарське освоєння Дикого Поля, потреба в захисті від набігів кримських татар поєднуються в тогочасній польській суспільній думці з уявленням про Річ Посполиту як «передмур'я християнства» й авангард цивілізації на сході.

Польський дослідник М. Котер зазначає, що «служба кресова» була найважливішою лицарською повинністю шляхтичів, навіть престижним привілеєм [4, с. 21]. Існування постійної загрози на прикордонні з боку кримських татар зумовило крайню мілітаризацію життя, особливо на віддалених південних рубежах, де весь побут підпорядковувався військовим потребам.

Унаслідок укладення Люблінської унії 1569 р. суттєво змінилася політична ситуація на українських землях. Після приєднання до складу Речі Посполитої Волинь, Поділля і Київщина перетворилися на південно-східні «креси» Польської держави. У новому державному утворенні соціальна й національна структури Правобережжя пережили суттєву трансформацію в напрямку уніфікації й колонізації місцевої еліти, зумовлених її корпоративними інтересами.

Шляхетський стан у Речі Посполитій користувався широкими майновими, політичними, територіальними та регіональними правами. Магнати з кресів практично ні в чому не були обмеженими, часто виділялися в суспільстві, не визнаючи жодної влади, навіть королівської, і по суті становили державу в державі. Слабкість польського керівництва не могла задовольнити апетити та прагнення кресових королів'ят, що мали власне військо, яке іноді перевищувало навіть королівське. Магнатська діяльність спрямовувалась передусім на задоволення власних потреб і амбіцій, з відвертим нехтуванням суспільними інтересами населення регіону, у тому числі й обороною кордонів, і потребами держави в цілому [4, с. 22].

Найвиразніша риса життя кресів – багатокультурність – виникла з надзвичайно складної структури населення України. Соціологи зазначають, що «креси» заселені, як правило, представниками різних народів і народностей та відрізняються мовою, релігією, ступенем духовно-культурного й господарського розвитку. Причому місцеве населення хоч і чисельніше, але в економічному та політичному відношенні поступається представникам панівного етносу в державі, які домінують у регіональних, політичних і господарських елітах.

Поряд із польськими колоністами південний схід Речі Посполитої освоювали втікачі з інших українських земель, зокрема з Правобереж

жя. Створено підґрунтя для генезису українського козацтва, що незабаром перетвориться на впливовий чинник суспільно-політичного життя Польської держави. Утім колонізація польською шляхтою південно-східних земель буде використана представниками польського романтизму в першій половині XIX ст. як фундамент для побудови історичного міфу про спільне минуле польської еліти й українського козацтва.

На думку Д. Бовуа, міфічність сприйняття цих теренів виявлялася в самій неокресленості назв. Русь, або Рутенія, не мала однозначного територіального визначення й охоплювала землі від Львова через Київ до Чернігова чи Мінська [1, с. 127]. Польські автори кресового міфу намагалися уникнути аналізу дійсного життя в українських землях, інкорпорованих шляхетською державою. Відчуженість корінного населення Поділля, Волині й Київщини поглиблювала прірву між ним і політичною елітою Речі Посполитої. Міф кресів був невіддільний від уявлення про польську вищість. Польський дослідник Р. Вапінський зауважував, що культура польської політичної нації, або шляхти, напередодні поділів Речі Посполитої була панівною відносно культури місцевого населення руських та литовських земель. Причому остання визначалася як «хлопська» [7, с. 81]. Зростання загрози з боку українського поспільства формувало передумови для кристалізації месіанської функції польської колонізації в Правобережній Україні.

Важливою складовою польського феномену «кресів», крім географічного та історико-політичного аспектів, є національно-культурний фактор. Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. поняття «креси» набуває ціннісного характеру, перетворюючись на певну аксеологічну категорію, що має культурне й етичне забарвлення. Підставу для цього сформували полікультурність та етнічна структура населення Правобережної України. Загалом місцевого населення складався переважно з українців (русинів), у той час як еліту представляли шляхта й магнати, польські за походженням або сполонізовані. Населення міст було й зовсім строкатим, причому домінували в суспільному житті поляки, німці тощо.

Етнічна неоднорідність посилювалась релігійною. До того ж на етно-релігійні відмінності накладалися своєрідність побуту, традицій, ставлення до влади і держави в цілому. Сукупність указаних чинників, яка в англо-сакській літературі отримала назву *mental distances*, характеризує відмінності у свідомості населення, що мешкає на одній території, але відрізняється за етно-релігійними і культурними ознаками [4, с. 27].

Етнічна строкатість Правобережної України спричинила внутрішню культурну конвергенцію, результатом якої стало формування специфічної «кресової культури» з її складовими – своєрідною мовою й усвідомленням власної окремішності від державного центру.

Креси жили своїм власним життям, у тому числі й стосовно права. Найвищими посадовцями виступали коменданти або гетьмани. Причому останні були за статусом важливіші за короля, оскільки від них залежали долі всіх. На підлеглих територіях гетьмани встановлювали правові відносини, виступали єдиним джерелом влади і навіть могли засудити до страти, хоча в інших частинах Речі Посполитої це право належало виключно до юрисдикції судів. Така ситуація поглиблювала усвідомлення суспільної відмінності «кресових» теренів. В. Пол писав про те, що якщо від Кракова до Львова розташована «Річ Посполита королівська», то від Львова до Дніпра простяглася «Річ Посполита гетьманська» [4, с. 31].

Поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. надали кресам нової емоційної вартості. З XIX ст. в Польщі відбувається взаємопроникнення понять кресів та України, вони стають майже синонімами [4, с. 31]. У своєму виступі на польському сеймі 1812 р. періоду Князівства Варшавського відомий польський суспільно-політичний діяч Т. Матушевич зазначав, що мешканці Литви, Русі, України, Поділля і Волині навіть після інкорпорації іншою державою не перестали бути поляками [7, с. 83].

У цей період Правобережна Україна перетворилася на арену запеклих шляхетських змагань за відродження польської державності. Польський шляхетський суспільний рух, ідеологи якого в цей період намагалися з'ясувати причини втрати державної незалежності та майбутні шляхи її відновлення, виступав впливовим чинником суспільного, громадсько-політичного та культурного життя регіону й був нерозривно пов'язаний з досвідом і традиціями своєї країни [6, с. 16]. Разом із тим ідеологічні настанови учасників шляхетських змагань не просто продовжували традиції Речі Посполитої, але й трансформувалися впродовж першої половини XIX ст., синтезувавши давні уявлення про шляхту як політичну еліту держави з модерними теоріями політичної нації.

Кресова теорія, що базувалася на концепції сарматизму та новітніх ідей польського романтизму й доповнювалася регіональною специфікою, стала ключовим елементом ідеології шляхетських змагань у Правобережній Україні в першій половині XIX ст. За умов бездержавності ідеологи руху прагнули не лише обґрунтувати право поляків на боротьбу за власну незалежність і знайти підтримку шляхетським змаганням в європейському середовищі, але й сформувати новий тип громадянина, який уособлював би традиційні польські риси, поєднані з новітніми західними теоріями [5, с. 232].

У XIX ст. відбувається генезис модерного польського націоналізму: сутність якого віддзеркалює вислів: «Без політичного існування немає

держави, проте без політичного існування є батьківщина. У цьому полягає велика різниця між батьківщиною та державою» [3, с. 16].

Формування польської нації відбувалося за умов опозиційності до політики Російської, Австрійської та Пруської держав, у межах яких опинилися поляки внаслідок поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. Польський народ складався із громадян, які, маючи російське, австрійське або пруське підданство, уперто відмовлялися визнавати свою національну спільність із населенням відповідних держав. Польський націоналізм сформувався як негативна рефлексія урядової політики. Причому в цьому сенсі він набув воєнного, навіть агресивного характеру, зумовленого діями нової влади. Урядові кола Росії, Австрії та Пруссії ніколи не підтримували ідеї відродження суверенної та цілком незалежної польської державності. Згода визнати певну автономію польських теренів, що висловлювалася на початку XIX ст., поступово згасала, а в Росії й Пруссії її з часом було цілком відкинуто [2, с. 44].

Вирішальними чинниками формування нового типу свідомості поляків на всіх теренах колишньої Речі Посполитої в першій половині XIX ст. стали спільність історичної долі та політичних устремлінь, єдність мови й культури. Польська історія та література в цей період створили нові легенди та символи громадянської свідомості, в основу яких було покладено романтичне уявлення про минуле Речі Посполитої як суспільства суцільної злагоди й любові [3, с. 17].

Більше ніж будь-коли міф став фактором формування політичної нації для місцевих поляків і не тільки для них. Міфологізація історії колишньої Речі Посполитої досягла свого апогею після польського Листопадового повстання 1830 р. У документах Польського демократичного товариства наголошувалось, що поляки з боку Дніпра й Карпат, так само як і поляки на заході, пам'ятають своє спільне героїчне минуле і прагнуть політичного відродження за допомогою європейської цивілізації. Незабаром у Маніфесті цього товариства знову пролунав заклик до відновлення польської державності в кордонах 1772 р., тобто напередодні першого поділу Речі Посполитої [7, с. 84].

Втручання міфу про минуле в політику викликало серед польських емігрантів мрії про можливість нового повстання на колишніх східних теренах Речі Посполитої, звучали численні заклики до боротьби за Польщу в кордонах 1772 р. Польська політична думка XIX ст. замінювала тверезе сприйняття ситуації магічними закликами і шаблоновими гаслами про велич Люблінської унії 1569 р., про її дух толерантності й поваги до свободи [1, с. 132].

Нового імпульсу польська візія східних кресів набула з пропагандою романтичних ідей у польській літературі першої половини XIX ст.

У цей період поширюється нове уявлення про колишні креси Речі Посполитої як втрачений Едем з його рафінованою культурою та ідилічними стосунками між польським панством і автохтонним населенням. Саме романтики, зокрема А. Міцкевич, уперше змалювали ностальгічні картини ангельського дитинства, нерозривно пов'язані з уявленням про «малу батьківщину», де нездолені поляки знаходять розраду. Дарма, що ця «мала батьківщина» охоплювала землі, відібрані свого часу в українців, литовців, білорусів. Навпаки, романтики створили нові міфи про уявну спільність русинів-українців з поляками, про містичне єднання Польщі та України, відображені у творчості М. Чайковського, Ю. Словацького та ін. [3, с. 120].

Упродовж XIX ст. «Польська Україна» відходила в минуле. Легенда про Україну в багатьох романтиків, що піднесли її на штандарт боротьби, поєднувалася з образом революції, повстання і громадянської війни; з портретом незалежного, волелюбного козака Вернигори, який у разі необхідності зі зброєю в руках виборюватиме свої права; з переконанням, що головною проблемою польського соціуму є порозуміння з народом. Таке ставлення цілком відповідало революційним настроям, які поширювалися в ліберальному європейському середовищі в першій половині XIX ст. Понад усе романтики цінували «інстинкт свободи», властивий українським козакам унаслідок історичних обставин. Водночас польські романтики, здійснюючи міфологізацію власної історії, поглибили прірву між уявним та історичними реаліями.

Отже, кресова теорія, що викристалізувалася в польській політичній думці XIX ст., була нерозривно пов'язана з державницькою традицією Речі Посполитої XVI–XVIII ст. і віддзеркалила історичний досвід колонізації поляками земель на сході. Крім того, теорія «східних кресів» поєднала політичний та культурний аспекти формування польської модерної нації впродовж XIX ст. за умов бездержавності.

Реалізація кресової теорії також відбувалася на двох рівнях. З одного боку, вона виступала інтегруючим чинником польських визвольних змагань першої половини XIX ст. З іншого, культурницький рівень, започаткований польськими романтиками, полягав у формуванні міфу про українські терени колишньої Речі Посполитої як альтернативи прикрий реальності, зумовленій втратою державного суверенітету. Небажання раціонально й об'єктивно проаналізувати спільне історичне минуле українців і поляків, створення численних міфів стало перешкодою на шляху до порозуміння двох народів, посилюючи політичну та етнокультурну прірву між ними впродовж наступних десятиліть.

Бібліографічні посилання

1. Бовуа Д. Міф «східних окраїн», або як йому покласти край // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 125–138.
2. Davies N. Boze igrzysko. Historia Polski. – Krakow, 1998. – Т. 2.
3. Janion M., Zmigrodzka M. Romantyzm i historia. – Warszawa, 1978.
4. Koter M. Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej // Kresy – pojęcie i rzeczywistość: Zbior studiów / Pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 9–52.
5. Lepkowski T. Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. – Warszawa, 1967.
6. Magocsi P.R. A History of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1996.
7. Wapinski R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porzeczowej // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrocław, 1994.

Надійшла до редакції 20.04.06

УДК 94(477).00032 «1939-1941»

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет

УКРАЇНА У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ПЕРІОДУ 1939–1941 РОКІВ:

СПРОБА ПОВТОРЕННЯ НЕЗАСВОЄНИХ УРОКІВ?

Розглянуто місце і роль України у фокусі геополітики Центральної та Східної Європи у перший період Другої світової війни. Простежені підвалини реальної політичної, геополітичної єдності більшості українських земель.

Теми «Україна в геополітичному вимірі» та «Україна у Другій світовій війні» воістину всеосяжні. Український фактор у європейській історії на різних етапах активно виявляв себе, незважаючи на присутність чи відсутність державного статусу. І період 1939–1941 рр. в цьому сенсі виявився вельми репрезентативним. Адже в цей час були вкотре продемонстровані всі суперечності геополітичного статусу України в Європі й світі, протиріччя, що повною мірою виявилися під час воєнних дій 1941–1944 рр. Дійсно, Україна «опинилася в самісінькому епіцентрі Другої світової війни, зазнала від цього нечувано жакливих втрат». У ра-

© В. В. Іваненко, 2006